

EPISCOPUS, ARCHIABBAS BENEDICTINUS,
HISTORICUS ECCLESIAE
Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára



+ Vätskegi Antoi

EPISCOPUS, ARCHIABBAS BENEDICTINUS, HISTORICUS ECCLESIAE

Tanulmányok
Várszegi Asztrik 70. születésnapjára

Szerkesztette:
SOMORJAI ÁDÁM OSB
ZOMBORI ISTVÁN



BUDAPEST, 2016

METEM Könyvek 85.

Kiadja:

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség
(METEM) Budapest
Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány
www.heh.hu

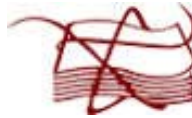
Felelős kiadó:

Várszegi Asztrik

Sorozatszerkesztők:

Várszegi Asztrik – Zombori István

A kötet megjelenését támogatta



Emberi Erőforrások Minisztériuma
Állambiztonság Szolgálatok Történeti Levéltára
Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
Ferencs Rendtartomány

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar
Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola
Gál Ferenc Főiskola
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
Szeged-Csanádi Egyházmegye
Székesfehérvári Egyházmegye
Váci Egyházmegye
Varga Lajos püspök
EFO nyomda – Fonyódi Ottó

ISBN 978-963-9662-91-9

ISSN 1217-2669

Nyomdai előkészítés:
Sigillum 2000 Bt., Szeged
Nyomdai munkák:
EFO nyomda

TARTALOM

<i>Somorjai Ádám OSB – Zombori István</i>	
Előszó	9

BENEDICTINA

<i>Solymosi László</i>	
Szent István és a pannonhalmi apátság somogyi tizedjoga	11
<i>Vajda Tamás</i>	
Korai bencés apátságaink vízimalmai: a szerzetesek szerepe a technikai fejlődésben	25
<i>Török József</i>	
Pannonhalma és a patrisztikus irodalom	47
<i>Fazekas István</i>	
Magyar hivatalnoki karrier a 16. században: Himelreich Tiburtius pályája	55
<i>Johan Ickx</i>	
A Pannonhalmi Szent Márton Apátság Főapátjának privilégiumai. Vatikáni levéltári iratok az 1802. évi visszaállításhoz	63
<i>Barna Gábor</i>	
A Legszentebb Szív Asszonyának Imaegylete. Adatok egy bencés vezetésű imatársulatról	83
<i>Adriányi Gábor</i>	
Jeles magyar bencés egyháztörténészek a 19. században	105
<i>Somorjai Ádám OSB</i>	
A bencés birtokok nemzetközi jogi helyzete a Dunától északra fekvő területeken 1919–1939	109
<i>Janzsó Károly</i>	
Egy bencés egyetemi tanár a pannonhalmi rendházon kívül. A bencés hétköznapi lét Pannonhalmától Zalaapátiig	125

Bandi István:

„A remény árnyékában”. Adalékok a budapesti bencés iskolák történetéhez
az újraindulástól az államosításig 141

Szabó Csaba

„Megfigyeltek és figyeltettek, beszerveztek...” A bencés rend ügynökei 153

Cúthné Gyóni Eszter

Endrédy Vendel zirci apát pannonhalmi éveit és az apátutódlás kérdése –
ahogy ma láthatjuk 163

SAECULI XV–XVI

Szovák Kornél:

Diversa mundi climata perlustrare: magyarok a középkori nagyvilágban 183

Érszegi Géza

Bakócz Tamás pápai követi megbízatása 193

Molnár Antal

Magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek a 16. század elejéről 203

Horváth Gábor

Remete Szent Pál budaszentlőrinci szentélye és szarkofágja 213

Őze Sándor

Bujdosó Királyok. Dániel könyvének birodalmai a 16. századi európai
államelméletben 225

Monok István

Hasonlóságok és eltérések a Köztes-Európa kora újkori könyvtörténetében
Szempontok és példák 233

SAECULI XVIII–XIX

Horváth István

Térképszet a Pécsi Papnevelő Intézet uradalmában a 18–19. században 247

Fejérdy András

„Qui et ipse pars actorum fuit” Fabius Nachrichten und Betrachtungen...
című, 1822-es pozsonyi nemzeti zsinatról szóló művének forrásairól 261

Fazekas Csaba

Lonovics József 1849. évi naplójegyzetei 269

<i>Klestenitz Tibor</i>	
A katolikus nagygyűlések előzményei Magyarországon	281
<i>Zakar Péter</i>	
Hunyor Mihály homonnai plébános harca a pálinkaivás ellen	293
<i>Lakatos Andor</i>	
Féltetett akták Kalocsa bíboros érseke, Haynald Lajos (1816–1891) fiókjából . . .	307
<i>Véghseő Tamás</i>	
Kísérlet egy magyar görögkatolikus püspökség felállítására 1881-ben	315
<i>Janka György</i>	
„Kiválóan képzett hittudor, ortodox katolikus, becsületes lelkületű hazafi...pédás pap”. Vályi János eperjesi püspök (1882–1911)	327
<i>Koltai András</i>	
Ortvay Tivadar, az egyháztörténész	335
SAECULUM XX ANTE 1945	
<i>Rétfalvi Balázs</i>	
Gemma sacerdotum.Pehm József Szent Mártonról szóló pályamunkája	345
<i>Érszegi Márk Aurél</i>	
Magyarország helyzete 1918 őszén a pápai nuncius szerint	353
<i>Beke Margit</i>	
Az Emericana Nagyrendjének története	373
<i>Mózessy Gergely</i>	
„Állítólag Prohászka egyszer...”	381
<i>Grósz András</i>	
Pásztor és nyája. Adalékok Fetser Antal győri püspök és a magyarországi németiség kapcsolatához (1919–1933)	393
<i>Tengely Adrienn</i>	
Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinati statútumok	401
<i>Csíky Balázs</i>	
„A magyar nemzeti szocializmust lelkiismeretem szerint nem érzem incompatibilisnek pápai kamarási mivoltommal.”. Pálffy Fidél ügye	423

Tóth Tamás

A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye mártír papjai 1944–1945-ben 439

Bánkuti Gábor

A frontátvonulás, és ami utána következett. A mindennapok egyházi recepciója. . 455

POST 1945

Zombori István

Küzdelem a kommunista rendszer ellen: Mária-napok Szegeden
1948. augusztus 1–5. 461

Balogh Margit

„Nem meggyőződésből, hanem kénytelenségből...” .Vázlat a katolikus egyház
és az állam 1950. évi megállapodásának értelmezéséhez 485

Soós Viktor Attila

Az Állami Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak felülvizsgálata 1958-ban . 511

Nagy Mihály Zoltán

Kényszerpálya vagy megfelelési kényszer? Márton Áron válasza az állami
egyházpolitika kihívásaira az ötvenes évek második felében 531

Vörös Géza

A vallásszabadság gyakorlásának lehetősége Magyarországon a 20. században . . 547

Rosdy Pál

A II. vatikáni zsinat krónikása: Mario von Galli. 563

Molnár Imre

Jerzy Popiełuszko mártírhalálának kezelése a lengyel rendszerváltás előtti
és utáni időszakban 567

Illés Pál Attila

Világnézeti kérdések a rendszerváltozást követő Lengyelországban 587

Gyarmati György

Kamalduli üdvözlét. ViA 70 597

APPENDIX

Dr. Várszegi Imre Asztrik OSB főapát. Curriculum vitae 601

Dr. Várszegi Imre Asztrik OSB főapát publikációs tevékenysége.
Válogatott bibliográfia 603

A kötet szerzői. 614

MONOK ISTVÁN

HASONLÓSÁGOK ÉS ELTÉRÉSEK A KÖZTES-EURÓPA KORA ÚJKORI KÖNYVTÖRTÉNETÉBEN SZEMPONTOK ÉS PÉLDÁK

Az első, Riga számára nyomtatott szertartáskönyv, a *Breviarium secundum ritum et usum Rigensis ecclesiae* (1513) Rigába érkezése (1514) 500. évfordulójára a lett nemzeti könyvtár nagyszerű kiállítással emlékezett.¹ A csupa 1514-ben megjelent könyvet bemutató tárlatról azt hihetnénk, hogy régi időkről szólt. Ha valaki belép a kiállító terembe, visszatér a protestáns reformáció előtti időbe. A könyvek tematikus kiválasztása azonban olyan jól sikerült, hogy 1514-ből származó példákkal ugyan, de napjainkban érezhettük magunkat. Az akkori emberek életének napi, évenkénti ritmusa ugyanis nem sokban különbözött a miénktől. A kiállítás a születéstől a halálig elkísér bennünket, megmutatva a hétköznapokat, a napi vallásgyakorlattal, az étkezéssel, az ünnepekkel együtt, az iskolázás folyamatát az ábécés könyvtől a tudományos művekig. Megmutatta az akkori időszak értelmiségijeinek intellektuális vívódásait is, a humanizmus racionalizmusa, és az elmélyült, személyes vallásosságot igénylő keresztény filozófiája közt úgy, ahogy ezt a falusi pap és tanár, vagy éppen a korszak koronázatlan tudós fejedelme, Erasmus Roterodamus átélhette.

Ha azonban a kiállított, az 1514-ben megjelent könyvek kiadási adatait áttekintjük, látjuk, hogy a ma sokféleképpen elnevezett Közép-Európa városai nem jelennek meg ezek közt az adatok közt, vagy csak nagyon ritkán. A sokféleképpen való elnevezés is hordoz magában akár könyvtörténeti tanulságokat is. A terület Kelet-Európaként való megjelölése biztosan hibás, hiszen a második világháború utáni „keleti blokk” szinonimája. Európa nyugati részén élők számára ez kényelmes megjelölés, a problémákat ezzel a kifejezéssel a szőnyeg alá lehet söpörni, és lehet tetszelegni nagyszerűségünkben. A Közép-Kelet Európa már „nyitottabb” szemléletre utal, de a lényegen nem változtat: Európának az a része, amelyik a keleti befolyás alatt áll, igaz, ekkor meg kell fogalmazni, mit értünk „keleti” befolyás alatt. Az Európát – és nem egyszerűen közös piacot – kialakítani szándékozó értelmiség napjainkban, az itt élő népek közti feszültség forrásait megérteni akaró módon megközelítve adott ki egy ezer oldalt meghaladó tanulmánykötetet a kulturális emlékezet szakrális helyeiről, tárgyairól, alakjairól és eszméiről.² A kötet címében „Ostmitteleuropa” szerepel, és a tartalomról világosan látszik, hogy földrajzilag mely területre gondolnak. Szerepel benne a bulgáriai rilai kolostor (Рилски Манастир), a lengyelországi Świąta Lipka (németül: *Heiligelinde*), a litvániai Krynų

1 <http://riga2014.org/eng/notikumi/735-exhibition-1514-the-book-2014> (2015. 10. 10.)

2 Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff. Hrsg. von Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wunsch. Berlin, Akademie Verlag, 2013.

kalnas (németül: *Berg der Kreuze*), a bosznia-hercegovinai Medugorje, a fehérorosz Hrodna (Гродна, belarusz nyelven, lengyelül: Grodno, litvánul: Gardinas), Szevasztopol és a szlovákiai Devin (Dévény). De semmi az úgynevezett Balti Államokból, ezek – ebben az elképzelésben – nem részei az „Ostmitteleuropa” földrajzi és szellemi egységnek. A két terület együtt az úgynevezett „Zwischeneuropa”.³

Magam azt gondolom – amit Harald Roth „Östliches Europa”-ként jelölt⁴ –, hogy Finnországtól az Adriáig Közép-Európában élünk, a keleti kereszténység nyugati peremén, de még a nyugati kereszténység keleti részeként. A két mentalitás, és erkölcsi gyakorlat együttélését ezen a területen kiválóan lehet tanulmányozni. Könyvtörténeti szempontból ez a két Európa közötti „köztes” állapot azt is jelenti, hogy az írásbeliség, a könyv szerepe a generációk közötti hagyományátadási folyamatban más szerepet kapott, mint a nyugatibb, és mást, mint a keletibb Európában. A keleti kereszténység, akár a görög ortodox, akár a szláv ortodox egyházra gondolunk, a napi vallásgyakorlattól a teológiai tartalmak közvetítéséig, a képnek másfajta, jelentősebb szerepet juttat, mint a szövegközpontú nyugati kereszténység. Ez a jelenség természetesen azért is kimutatható, mert a könyvek előállításának feltételei ebben a régióban kevésbé voltak adottak, mint a nyugati világban. Utalok itt elsődlegesen a papír előállítás nehézségeire: a közép-, és a kelet-európai szegényebb lakosság elhordta a papírt, vagyis a rongyot, amiből a papír készíthetett volna. Ha ránézünk a 15. századi európai papírmalom térképére – megtehetjük ezt az Iowai Egyetem nagyszerű, kellően didaktikus, a korai nyomdászatot bemutató (*The Atlas of Early Printing*) internetes oldalán: <http://atlas.lib.uiowa.edu/> – jól látható, hogy a textilipari központok milyen előnyben voltak a könyvkiadást tekintve. Azt is megállapíthatjuk, hogy Közép-Európában 1500-ig Alsó-Ausztrián, Csehországon és Szilézián kívül csak Krakkóban volt papírmalom. Ugyanitt a „kereskedelmi utak” gomb bekapcsolásával kirajzolódik a „Kelet-Európa” (ha úgy tetszik „köztes-Európa”) keleti határa, a nyugati határt pedig – szerintem – a Szczecin és Trieszt közt húzható vonal jelenti.

Ha maradunk ezen a weboldalon, további tanulságokat is leszűrhetünk Közép-Európa művelődés-, és ezen belül könyvtörténetére nézve. Az „egyetemek” gombot bekapcsolva feltűnik Prága (alapítás: 1348), Krakkó (1364), Bécs (1365), Óbuda/Buda (1395-1403, 1410-1418, majd 1475-1530) és Pozsony (1467-1475). A térképen nem szerepelnek a rendi főiskolák (*studium generale, studium particulare*), jóllehet több esetben ezek nem csupán a rend tagjai számára biztosítottak felsőbb tanulmányokat. Számunkra ez azt jelzi, hogy a közép-európai régióban a 14–15. században a nyugat-európaihoz hasonló művelődési intézményi hálózat alakult ki, az egyházi hierarchia intézményei mellett az iskolarendszert tekintve is. A királyi udvarok világiasodó kulturális élete mellett megjelentek az ezeket utánzó művelt főúri udvarok, és a jelentős tudományos és kulturális teljesítményt nyújtó reneszánsz főpapi udvarok is. Ehhez a képhez tartozik a könyvnyomtatás megjelenése is. Ha az iowai térképen a „könyvnyomtatás elterjedése” (*spread of printing*) gombot 1475-re kapcsoljuk, láthatjuk, hogy Krakkóban, Budán és Chelmnoban (Kulm) működött officina. A Brit-szigeteken ekkor még nem. 1500-ban az önálló, hatalmi státusszal bíró Lengyel Királyságban, a Magyar Királyságban és a Cseh Királyságban, továbbá Sziléziában már több nyomdahely létezett. Ezeknek a nyomdákknak a pro-

3 Peter van Ham: The Baltic states and Zwischeneuropa: „geography is destiny”? *International relations*, 14. (1998) 2. sz. 47–59.

4 Studienhandbuch Östliches Europa. Bd. 1. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas. Hrsg. von Harald Roth. Köln, Wiemar, Berlin, Böhlau Verlag, 1999 (Böhlau Studienbücher. Grundlagen des Studiums)

duktivitása azonban meg sem közelíthette a nagyobb nyomdai központokét, alapvetően az említett papirhiány, pontosabban a papír drága volta miatt. Jól szemlélteti ezt a helyzetet, ha a „könyvkiadó helyek produktivitása” (*Output by Location*) gombot használjuk térképünkön. Ennél tisztább képet kapunk, ha Philippe Nieto térképét tekintjük meg az első 20, legjelentősebb nyomdai központról a 15. századi Európában. Közép-európai város ezen nem szerepel, és látszik, hogy a német, a francia, és az itáliai nyomdászat jelenti a könyvkiadás 90 %-nál nagyobb arányát. Ez a lassan csökkenő arányú túlsúly megmarad a 17. század első közepéig, a németalföldi, az angliai és a spanyolországi nyomdászat folyamatos erősödése mellett. Az azonban bizonyos, hogy Közép-Európa már a 15. századi nyomdászatot bemutató térképekből is jól láthatóan a befogadó jellegű kultúrák területe. És napjainkig az is maradt. Már a feudalizmusok kialakításában is voltak alapvetően más és más jellegű régiói a földrajzi Európának, ezek a régiók a 16. században karakteresen elváltak egymástól. Közép-Európa népei, hiába sikerült több királyságnak a nyugatival komform intézményi rendet kialakítani, belekényszerültek egy olyan hatalmi játszamába, amelyből csak a nyugati, vagy a keleti nagyhatalmi csoportnak való alárendeltség elfogadásával kerülhettek ki (és közben elveszítették a lehetőségét annak, hogy az Európán kívüli világ erőforrásaiból részesedjenek).

A Közép-Európa régió német kulturális befolyásolási övezet. A német hatás jelentős volt a nemesség körében is, és meghatározó jelentőségű a polgári kultúra történetében. A német-római birodalmi jog szerint létrejövő városi közösségek a mai Észtországtól Erdélyig, illetve a mai Horvátország területéig motorjai voltak annak a folyamatnak, amely a 19. század első feléig a kultúra polgári nyilvánosságát is létrehozta. A 16. századtól kezdődően a protestáns reformáció tanai is első sorban ezeken a közösségeken keresztült váltak ismertté. Martin Luther, Philipp Melanchthon és Johann Bugenhagen programja az egyházi, az iskolai, és a városi polgári élet területének minden elemét érintette, a könyvnek, a nyomdának, és a közös használatú könyvtáraknak ebben a programban kulcsszerep jutott. Nagyon fontos hangsúlyozni azt a jelenséget, hogy a lutheri reformáció gondolatisága együtt hatott a teljes Közép-Európa régióban a humanizmus eszméivel. Az itteni reformáció történetének emblemáit alapjai, amellet, hogy jelentős arányban papi pályára készül, vagy pappá szentelt személyek voltak, mindegyikük életrajzában ott találjuk azokat az utalásokat, amelyek Erasmus Roterodamus hatásáról beszélnek, illetve azokat, amelyek azt tanúsítják, hogy a wittenbergi tanulmányok alatt Melanchthon tette rájuk a legnagyobb hatást. Ismert, hogy a klasszikus filológus és a történetfilozófus Melanchthon hatása volt meghatározó a fiatalokra nézve.⁵ Gyakran idézik a *Praeceptor Germaniae* mondását: « *Utiliorem post sacrorum bibliorum lectionem esse nullum quam tragoediarum* », vagyis a görög tragédiák tanulmányozása erkölcsi szempontból a bibliai stúdiumok után a legfontosabb dolog. Példaként kiemelek három 16. századi személyt a közép-európai párhuzam igazolására. A legidősebb a magyar Sylvester János (1504–1551 után), aki krakkói (1524–1526) és wittenbergi (1529, majd 1534–1536) tanulmányok után hazatérve magyar grammatikát írt és adott ki (1539), majd 1541-ben az első teljes magyar nyelvű Újtestamentumot.⁶ Krakkóban Erasmus tanítását ismerte meg, Witten-

5 Vö.: Melanchthon in seinen Schülern. Hrsg. Heinz Scheible. Wiesbaden, 1997, Harrassowitz; Luther and Melanchthon in the Educational Thought in Central and Eastern Europe. Eds. Reinhardt Goltz, Wolfgang Mayrhofer. Münster, LIT, 1998 (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung, Bd. 10.)

6 Balázs János: Sylvester János és kora. Bp., 1959. Vö.: Sylvester János bibliográfia. Összeáll.: Nagyné Piroska Lilla. Bev.: Kuntár Lajos. Sárvár–Szombathely, 1987.

bergben Melanchthon volt rá a legnagyobb hatással. Ahogy a finn Mikael Agricola (1510 cca.–1557) is Melanchthontól tanult görögül (1536–1539). Nem tudjuk, hogy személyesen ismerték-e egymást Sylvesterrel. Agricola 1537 és 1543 közt ábécés könyvet adott ki, ettől kezdve a Biblia finn nyelvű fordításán dolgozott. Az Újszövetség 1548-ben készült el. A finn irodalmi nyelv megteremtőjének tartják,⁷ ahogy a szlovének Primož Trubar (1508–1586). Trubar már felszentelt pap, kanonok volt, amikor Erasmus tanaival megismerkedett, a wittenbergi tudósok anyanyelvi programja nagy hatással volt rá, 1547-ben hivatalosan is elhagyta a katolikus egyházat. 24 könyvet írt, 22 szlovén nyelvűt: ABC, katekizmus, Máté evangéliuma (1555), majd két részben szlovénül is kiadta az Újszövetséget (1557, 1560).⁸ De hozhatnánk példákat a következő generációból is: az első litván nyelvű Biblia fordításán Johannes Bretke (Jonas Bretkūnas, 1536–1602) dolgozott,⁹ kortársa a magyar Károlyi Gáspár (1529–1591) volt, aki megélhette munkája megjelenését (1590).¹⁰ A Bretke-fordítás sajnos kéziratban maradt, de a szakírók szerint e fordítás alapján összeállítható a 16. századi *Thesaurus linguae lithuanicae*. Igaz Bretke történeti munkáit németül írta, főként Poroszország, és első szolgálati helye Labiau (litvánul Labguva, ma Oroszország: Poleszk) krónikáját,¹¹ míg Károlyi, a wittenbergi történetszemlélet első magyar nyelvű példáját adta kora eseményei okainak feltárásával (*Két könyv*).¹²

Az első nemzeti nyelvű nyomtatványok megjelenése csaknem mindenütt a Közép-Európa régióban a reformációval kapcsolatos kiadvány. A cseh nyelv azonban kivétel több tekintetben is. Jan Husnak a 15. század elején meghirdetett programja a prédikátor tragikus halálát is eredményezte, azonban a huszita mozgalmak mentén kibontakozó fordítási tevékenység, az egyházi nyelv anyanyelvi reformjának igénye a cseh irodalmi nyelvnek – a régióon belül – korai kialakulását eredményezte. Nem véletlen, hogy az első, nyomtatásban megjelent csehországi kiadvány is cseh nyelvű volt, a Trojanská kronika (Plzeň, 1476).¹³ Az első magyar nyelvű nyomtatott könyv Krakkóban jelent meg 1533-ban, Szent Pál levelei, Komjáti Benedek fordításában.¹⁴ A szakírók véleménye megoszlik abban a tekintetben, hogy Komjáti a protestáns eszmék hatása alatt végezte el a fordítói munkát, vagy Erasmus szellemi hatása alatt a magyar nyelv érdekelte, hogy képes-e a Biblia szent tartalmának nyelvi megjelenítésére. Az azonban nem vitatható, hogy ez első észet nyelvű kiadvány, egy lutheránus Agenda volt (Lübeck, 1525), ugyanebben az évben jelent meg a lett nyelvű Agenda is. Johann Koell és Simon Waradt észet katekizmusa

7 *Viljo Tarkiainen*: Mikael Agricola. Tutkielma. Helsinki, 1958, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

8 Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. Hrsg. von *Sönke Lorenz, Anton Schindling, Wilfried Setzler*. Stuttgart, 2011, W. Kohlhammer Verlag.

9 Lietuviškai Biblijai – 400 metų. Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas. Tarptautinės parodos katalogas. – 400 Jahre litauische Bibel. Bibelübersetzer Johannes Bretke. Katalogs der internationalen Ausstellung. Sudarytojos/Zusammengestellt von Ona Aleknavičienė, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius, 2002, Lietuvos dailės muziejus.

10 *Szabó András*: Károlyi Gáspár (1530 k.–1591). Bp., 1984. (Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez)

11 Lásd a 10. jegyzetet.

12 Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor. Válogatás Károlyi Gáspár írásaiából, dokumentumok. Vál., sajtó alá rend., utószó, jegyz. *Szabó András*. Bp., 1984, Magvető (Magyar Hirmondó).

13 *Josef Mrkvička*: Kronika Trojanská. Několik poznámek k novému jejímu přetisku. V Praze, Spolek Faktoru Knihtiskáren a Písmolijev v Čechách, 1918 [Guido de Columna: Historia destructionis Trojae]

14 *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae*: az Zenth Paal lueley magyar nyeluen. Ford. Komjáti Benedek. Szerk., eredeti szöveg átírása, jegyzetek, szójegyzék, történeti bevezető: *Mezey András*; lektorálás, szójegyzék, nyelvészeti bevezető: Pelczéder Katalin, Kocán Béla, a latin nyelvű elő- és utószót Lázár István Dávid fordította. Bp., 2013, Idea Fontana Kft., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány.

1535-ben jelent meg Wittenbergben.¹⁵ Königsbergben jelent meg az első porosz nyelvű könyv, 1545-ben, egy Katekizmus.¹⁶ Ezt követte az első litván nyelvű könyv, ugyan-csak egy katekizmus, Martynas Mažvydas (1520 k.–1563) munkája (1547, Königsberg), aki Luther Kis katekizmusát tekintette mintának.¹⁷ Lett nyelven azonban az első ismert katekizmusok (ugyanabban az évben egy lutheránus és egy katolikus) 1585-ből ismert, nem tudjuk hol jelentek meg. Königsbergben azonban biztosan 1586-ban adták ki először a lett nyelvű Luther-féle Kis katekizmust.¹⁸ Nem szándékozunk az összes közép-európai nyelven megjelent kátét felsorolni, de a magyar nyelvűekről essék röviden szó. A Magyar Királyságban és Erdélyben görögül 1544-ben adtak ki először lutheránus kátét, latinul 1555-ben Brassóban, ugyancsak latinul 1564-ben Kolozsvárt kálvinista szelleműt, amelynek az 1566-os kiadásában ugyanitt már unitárius hitelvek is felbukkannak. Magyar nyelven először 1550-ben jelent meg egy lutheránus katekizmus, és ennek ismerjük 1553. és 1555. évi kiadását is. A kálvinisták magyar nyelvű kátét 1562-ben adtak ki Debrecenben, és egy másik Kolozsvárt jelent meg 1566-ban, majd 1573-ban Krakkóban. A katolikusok viszonylag későn, 1599-ben jelentettek meg először magyar nyelvű katekizmust. Meg kell még jegyezni, hogy a szlovák nyelvű lakosság számára Galgócon 1585-ben került ki a sajtó alól a lutheri tanítás alapvető könyvecskéje.¹⁹

Jól látható a felsorolt adatokból, hogy a lutheri reformáció hatására, a városok német lelkészei és a különféle nemzetiségű értelmiségiek komolyan foglalkoztak a nem német lakosság anyanyelvű hittankönyvekkel való ellátásával. Nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a saját egyházuk számára megnyerjék ezeket a közösségeket. A katolikus egyház a Tridenti zsinatot követően tett lépéseket, hogy a hittankönyvek (katekizmusok, imádságos könyvek, egyházi énekek) ne csak latinul jelenjenek meg (utalok itt az említett lett és magyar nyelvű kiadványra). Külön érdekesség ebből a szempontból az erdélyi román nyelvű (cirill betűs) kiadványok sora a 16. században. A lutheránus, és a kálvinista egyház is törekedett arra, hogy a román közösségeket a saját egyházukhoz kössék. Ezért is jelentek meg a román nyelvű bibliai részek nyomtatásban (az első 1561-ben Brassóban), és az első román nyelvű katekizmusok is lutheránus hitelveket közvetítenek (1544, Szeben; 1561, Brassó). A 16. században összesen 12 román nyelvű nyomtatványt ismerünk, valamennyi erdélyi kiadvány.²⁰

A könyvkiadás mellett komoly német, és lutheránus hatás figyelhető meg a könyvtárak használatának változásaiban is. Martin Luther 1524-ben intézett felhívást a német

15 Eestikeelne raamat 1525–1850. – Estnisches Buch 1525–1850. Toimetanud/Redigiert von *Endel Anus*. Tallinn, Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000.; Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallinn (Reval). Näitus ja kataloog (Ausstellung und Katalog) Lea Kõiv, Mare Luuk, Larissa Petina, Tiit Reimo, Urve Sildre. Näituse ja kataloogi kujundus (Ausstellungs- und Kataloggestaltung) Rene Haljasmäe, Tulvi-Hanneli Turo. Tallinn, 2000.

16 *Primoji Prūsų knyga*. – The first Prusia Book. Ed. by *Mikelis Klusis, Bonifacas Stundžia*. Vilnius, 1995, Pradai.

17 *Alfonsas Šešplaukis: Primoji lietuviška knyga nujų šviesoje*. – The first Lithuanian Book in the Light of New Research. – Das erste litauische Buch im Lichte der neueren Forschung. Kaunas, Knygynas salonas, 1997

18 *Seniespiedumi Latviešu valodā 1525–1855*. – Die älteren Drucke in lettischer Sprache. Hrsg. von Verfassergruppe unter der Leitung von *Silvija Šiško*, Red. von Aleksejs Apinis. Riga, 1999, Latvijas Nacionālā bibliotēka.

19 A Régi magyarországi nyomtatványok (RMNy) tárgy-, és címszavak mutatójával jól követhető ez a történet.

20 Lásd az RMNy nyelvi mutatóit.

városok vezetőihez, intve őket az iskolák, a nyomdák és a „közös használatú” városi könyvtárak fontosságára.²¹ A legtöbb városban, ahol a szerzetesrendek házáit, benne könyvtáraikat is szekularizálták, a könyvtárat megnyitották a város polgárai számára. A későbbiekben ezeket protestáns arculatúvá formálták. A könyvek pusztításáról csak ritkán maradtak fenn dokumentumok, azok is inkább olyan jellegűek, hogy a középkori könyvanyagot, kéziratokat könyvkötői anyagnak használták fel. Jó példa erre a Magyar Királyság nyugati határánál fekvő Nemetújvár protestáns iskolai könyvtára, ahol a patrónus lutheránus főúr, Batthyány Boldizsár, a helyi ágostonos rendház könyveit használ-tatta könyvkötésre.²²

A közösségi használatú könyvtárak történetében szinte mindenünnen hozhatunk példákat. Az egyik első mindenképpen a *Bibliotheca Rigensis*, amely 1523-tól városi könyvtár,²³ de a magyar királyságbeli Kőszeg egykori katolikus plébániai gyűjteményét is, már 1535-ben „zur gemeinen Nutz”, vagyis közös használatra adták a városlakóknak.²⁴ Hasonlóan a tallini Szent Olai templom könyvtárát, 1552-ben, és még sorolhatnánk a példákat.

A közös könyvhasználat azonban nem csak a protestantizmus iskolai és vallási programja – „a tudatos hit az igazi hit” – mentén terjedt el. A német nyelvterületen már a 15. században tudunk közös használatú városi könyvtárakról, amelyeket a helyi humanista értelmiségiek javaslatára nyitottak meg a polgárok előtt is. Az igazi értelmiségi az, aki elveit követve cselekszik. Így tett számos 15–16. századi humanista személyiség is akkor, amikor magánkönyvtárát legalább a szűk baráti kör számára, de gyakran lakóhelye polgárai számára is nyitottá tette. A nemzetközi szakirodalom általában a sponheimi bencés apátot, Johannes Trithemium (1462–1516),²⁵ a sélestat-i (Schlettstadt) Beatus Rhenanust (1485–1547)²⁶ és a sankt galleni Joachimus Vadianust (1484–1551)²⁷ szokta említeni, de számos más példa is felhozható igazolásul. A reformáció előtti városi könyvtárak, illetőleg a városi tanácsok könyvtárai, s azok részleges nyilvánossága is a huma-

21 An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes tanácsolja, hogy azok alapítsanak „gutte librareyen odder bücher heuser” (jó könyvkereskedéseket és könyvtárakat): Martin Luthers Werke. Hrsg. von Joachim Karl Friedrich KNAAKE (et alii.) Weimarer Ausgabe. Bd. 15. 1899. 48.

22 Borsó Gedeon: Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971. Bp., 1972, OSZK, 301–321.; ugyanez, In: Uó: Könyvtörténeti írárok III. Az OSZK Évkönyveiben megjelent tanulmányok. Bp., 2000, OSZK, 99–113.

23 Ojar Sander: „Bibliotheca Rigensis” und ihre Bücher 15. bis 18. Jahrhundert. Nordost-Archiv, 4. (1995) 203–211.

24 Kőszeghy Sándor: XVI. századi könyvtáraink történetéhez. Magyar Könyvszemle, 18. (1894) 302

25 Klaus Arnold: Johannes Trithemius (1462–1516). Würzburg, 1971. (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, Bd. 23.) 56–73.: Trithemius als Büchersammler und die Bibliothek von Sponheim.; Roland Behrendt: The Library of Abbot Trithemius. The American Benedictine Review, 10. (1959) 67–85.

26 Paul Adam: L’Humanisme à Sélestat. L’Ecole. Le humaniste. La bibliothèque. 3e. éd. Sélestat, 1973.; ez után: Hubert Meyer: Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque. Librarium, 19. (1976) 21–31. Franz Hartweg: Das Bildungsangebot in Schlettstadt in der zweiten Hälfte des XV. und im XVI. Jahrhundert. In: Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981. Hrsg. von Ludger Grenzmann, Karl Stackmann. Stuttgart, 1984. (Germanistische Symposien. Berichtsbände 5.) 215–224.

27 Bibliotheca Vadiani. Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1533. Unter mitwirkung von Hans Fehrlin und Helen Thurnheer bearb. von Verena Schenker-Frei. St. Gallen, 1973. (Vadian-Studien. Untersuchungen und Texte, 9.)

nista generációk hatásának tudható be. Ilyen lehet a hamburgi²⁸ vagy a lipcsei²⁹ városi tanácsi gyűjtemény, de főként a nürnbergi példa, ahol az alapítás „dem almechtigen Got zu lob vnd ere vnd dem rate der stat vnd *der gantzen gemeyn zu nutz*” történet (Isten nagyobb dicsőségére, a városi tanácsnak köszönhetően az egész közösség használatára).³⁰ Az említett, már az új szellemet képviselő példák végén említjük meg, hogy Wittenbergben, 1512-ben, Georg Spalatin az új egyetemi könyvtár számára a könyveket már „*pro communi omnium utilitate et doctorum et discipulorum nostrae academiae tam posteriorum quam praesentium*” vásárolta, vagyis a mostani és a jövőbeli tanárok és a diákok közös hasznára és használatára.³¹

Elméleti szinten ez a törekvés az antikvitásig megy vissza, hiszen Seneca külön is írt a feleslegesen nagy magánkönyvtárakról.³² A 13. században Szent Jeromosnak tulajdonítottak hasonló gondolatokat, részben összekötve a protestáns reformáció előzményének tekinthető kolduló rendi tanításokkal. Ezek nem egyszerűen az egyszerű, szegény életben látták az üdvözülés útját, programjukban a közösség felé való nyitottságnak, a mások szolgálatának is jelentős szerep jutott. Guillaume Perault (cca. 1200–1271), a lyoni püspöki székbe emelkedett domonkos szerzetes külön beszédet tartott a feleslegesen sok könyvről (*De superbia librorum*). Ezeket a magánszemélyek a vagyoni értékük (aranyozott kéziratok stb.) miatt tartanak, és nem a szöveg iránt érdeklődnek, és nem érdekli őket az sem, ha a szöveg romlott. Ráadásul másoknak sem engedik tanulmányozni a kódexeiket.³³ Francesco Petrarca (1304–1374) sem mulasztja el kifejezni véleményét azokról, akik olyan könyveket halmoznak fel, amelyeket el sem tudnak olvasni.³⁴ A 15. században, Firenzében alakult ki az a gondolat, hogy létre kell hozni az ideális, valamennyi ismert görög és latin szöveget összegyűjtő humanista könyvtárat. Cosimo Medici (1389–1464) magánkönyvtárát ajánlotta erre a célra, mint bázist, de az őt követő tudós generációknak nem volt módjuk ezt a célt megvalósítani a toszkániai városban (gondoljunk Girolamo Savanarola tevékenységére), így a magyar királynak, Matthias Corvinusnak segítettek a hatalmi reprezentációjaként létrehozott humanista könyvtár (Bibliotheca Corvina) gazdagításában.

A közös használatú könyvtárak gondolata hamar megjelent az országokat és a társadalmat irányító nemesség nevelésére vonatkozó, illetve államelméleti munkákban is. Egészen odáig menően, hogy a 16. század közepén már megkülönböztették a „*nobilitas*

28 *Erich Zimmermann*: Hinrich Murmester und die älteste Hamburger Stadtbibliothek (1478/81). In: *Libris et Litteris*. Festschrift für Hermann Tiemann. Hrsg. von Christian Voigt, Erich Zimmermann. Hamburg, 1959. 40–49.

29 *Gustav Wustmann*: Geschichte der Leipziger Stadtbibliothek. Bd. 1. Neujahrsblätter der Bibliothek und des Archivs der Stadt Leipzig, 2. (1906) 1–122.

30 *Johann Petz*: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bücherei des Nürnberger Rates. 1419–1538. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 6. (1886) 138.

31 *Maria Grossmann*: Humanisme in Wittenberg 1485–1517. Nieuwkoop, 1975. 100–112.: The Growth of a Humanistic Library

32 „Vitosum est ubique quod nimium est” Seneca: De tranquillitate animi 9,4–7.; „distringit librorum multitudo” Seneca: Epistola ad Lucilium 1,2.

33 *Guilielmus Peraldus*: Summa virtutum ac vitiorum. Antverpiae, 1567. Tractatus 6.: De superbia librorum: Szent Hieronymusra hivatkozva ezt írja: “Habeant qui volunt veteres libros, vel in membranis purpureis auro argentoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo aiunt litteris, onera magis exarata quam codices, dummodo mihi meisque permittant pauperes habere schedulas, et non tam pulchros codices, quam emendatos”

34 *Franciscus Petrarcha*: De remediis utriusque fortunae libri II. Lugduni, 1585. 177–184.

generis”-t és a „nobilitas literatá”-t³⁵. A lengyel Andrzej Frycz Modrzewski (1503–1572) megfogalmazta azt is, hogy az arisztokraták nem akkor szolgálják igazán a „res publicá”-t, ha pusztán önmaguk lesznek képzetek és olvasottak, de azzá kell tenni a *res publica* tagjait is.³⁶ Ennek elérésére azonban, mint Christian Besold mondja, jobb, ha ők is részt vesznek a „publica institutio” életében és a „publica disciplina” útját választják neveltetésükhöz is³⁷. Könyvtáraikat pedig nyissák meg egyfajta közösségi használat előtt, fogalmazza meg Cyriacus Spangenberg „*Adelspiegel*”-jében.³⁸

Akkor tehát, amikor Martin Luther említett 1524-ben kiadott felhívása a német városi vezetőkhez („An die Ratsherrn aller Städten deutsches Landes”) tanácsolja, hogy a tanácsok alapítsanak „gutte librareyen odder bücher heuser” (jó könyvkereskedéseket és könyvtárakat),³⁹ nem járatlan úton járt. Ezután a gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba is bekerült a könyvtárról való gondoskodás szükségessége. Johannes Bugenhagen, aki az 1528-as braunschweigi és az 1535-ös pomerániai egyházi rendtartás (Kirchenordnung) összeállítója, a közös használatú könyvtár gondolatát már egyházi kötelezettségi szintre emelte.⁴⁰ 1531-ből Strassbourgból maradt ránk egy dokumentum, amely szerint azért kellene egy könyvtárat alapítani, hogy a szegényebb írástudók is használni tudják a könyveket („ein liberi anrichten ... die gemein wär, das die armen gelerten sich daran üben möchten”)⁴¹ – de szinte valamennyi protestáns várost vizsgálva sorolhatók a példák. Ahogy láttuk a közép-európai régióban a most említett példákkal

35 *Laurentius Hunfredus (Humphrey)*: *Optimates sive de nobilitate*. Basileae, 1559. 326. („se armis, non literis natos predicant /sc. nobiles/”)

36 *Andreae Fricii Modrevii Commentariorum de republica emendanda libri quinque*. Vol. I. Ed. *Casimirus Kumaniecki*. Warszawa, 1953. 56–57.: „Nulla est igitur compediosior ad sapientiam perveniendi via, quam lectio librorum tum sacrorum, tum etiam a viris eruditis conscriptorum.”

37 *Christianus Besoldus*: *Discursus politici singulares de informatione et coactione ... Argentorati, 1626, sumptibus Lazari Zetzneri.*, 16.: “Ego puto publicam disciplinam in sapientia et consensu totius civitatis fundatam, firmiorem quidem constantiam habere, quam ab unius quae iudicio pendet” – 27.: „Juvat et habere publicas bibliothecas ... nulliusque privati ...”

38 *Cyriacus Spangenberg*: *Ander Theil des Adelspiegels*. Schmalkalden, 1594. ff. 75v–77v.: Von Bibliotheken oder Libraren: “Neben wolbestellten Predigstülen vnd rechtschaffen angerichteten Schulen sind gute Bibliotheken nicht allein ein schönes lustiges Kleinodt, sondern auch ein notwendig stück, daran gar viel gelegen vnd solchs auch nicht wenig zu beförderung vnd erhaltung warer Religion vnd guter Künste nützlich vnd dienstlich ist. Denn alle Pfarrherrn, Professores vnd Schulmeister des vermögens nicht sind das sie alle Patres, Historicos, vnd andere gute Autores für sich selbst zeugen möchten, deren sie aber doch nicht allwege allerding entraten können.”

39 *Martin Luthers Werke*. Hrsg. von Joachim Karl Friedrich Knaake (et alii.) Weimarer Ausgabe. Bd. 15. 1899. 48.

40 Braunschweig: „Van librien. Unde sind in den steden in parhen unde klöstern etlicke librien, dar denne etlicke gude bökere inne sind, welcke itzunder iemmerlick unde schmelick vörkamen unde vörbrackt werden, dat men dar över ock bevelen unde vörordenen wille, dat solcke wol to hope vorsammet werden, unde in einer iewelicken stad eine gemeine liberie gehalten werde, vör de parners, predikers, scholmesters und scholgesellen etc.” Vö.: *Die evangelischen Kircherordnungen des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg. von *Emil Sehling*. 6. Bd. I. Hälfte. Die Welfischen Lande. 1. Halbband. Die Fürstentümer Wolfenbüttel und Lüneburg mit den Städten Braunschweig und Lüneburg. Tübingen, 1955. 396.; ugyanez a szöveg a pomerániai rendtartásban: *Die evangelischen Kircherordnungen des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg. von *Emil Sehling*. 4. Bd. Das Herzogtum Preussen. Polen. Dei ehemals polnischen Landesteile des Königreichs Preussen. Das Herzogtum Pommern. Leipzig, 1911 (reprint: 1970) 336. Ezen Kirchenordnungok könyvtártörténeti szempontú feldolgozását lásd: *Otto Radlach*: *Die Bibliotheken der evangelischen Kirche in ihrer rechtsgeschichtlichen Entwicklung*. Zentralblatt für Bibliothekswesen, 12. (1895) 153–173.

41 *Jean Rott*: *Sources et grandes lignes de l’histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870*. Cahiers alsaciens d’archéologie, d’art et d’histoire, 15. (1971) 145–180. (itt: 145.)

párhuzamosan – késetség nélkül – megjelent mindegyik típusú közös használatú könyvtár alapítása. Ebben a régióban az elmélet hatása és a vallási célok megfogalmazása mellett azért is lehetnek ismertek a könyvek közös használatának formái, mert könyvben is szegényebben voltunk és maradtunk. Ezért is került a nemzetközi szakmai közönség számára is az érdekességek közé az a könyvtár, amelyet a 14. század végén hozott létre 24 plébános, a Magyar Királysághoz tartozó Szepességben (Zips, Špiess).⁴² A falvak papjai a terület központjában, Lőcsén, a Szent Jakab templom egyik melléképületében tartották a könyveket, közösen használták azokat a napi munkában. Az első katalógusok a 15. század első feléből maradtak ránk. A humanista Johann Henckel (1483–1539) számottevően gazdagította, majd amikor Lőcse protestáns többségű lett, ezt a könyvtárat már ebben a szellemben gazdagították. Közép-Európa másik jellegzetessége a közös könyvhasználatban az, hogy az egyes példányok általában több tulajdonoshoz kerültek. Ezt a ma is meglévő könyvekben őrzött kézírásos bejegyzések igazolják. A Közép-Európában fennmaradt példányok jobban összefirkáltak, mint a nyugatibb könyvtáraké, és ez nem az olvasó fegyelmezetlenségéből származik. Külön szakirodalom foglalkozik a közös könyvhasználatra utaló „... *et amicorum*” típusú bejegyzésekkel, vagyis azzal, hogy egy könyv, már az első tulajdonosa szándéka szerint kifejezetten az övé, és a barátaié.⁴³ Sok formája ismert ennek a bejegyzésnek: „*καὶ τῶν φίλων*”, „*et sociorum*”, „*sibi et amicis*”, „*pro se et amicis*”, „*et fratrum christianorum*” és egyhangúan elfogadott az az állítás, hogy Közép-Európában előfordulásuk gyakoribb.

A humanizmus és a protestáns reformáció hatása azért is állítható a könyvtörténet területén is közösnek a közép-európai régióban, mert a folyamatosan működő egyetemek kis száma arra készítette az itt élőket, hogy Európa nagy egyetemi központjaiban képezzék értelmiségüket. Bologna, Padova, Krakkó, Wittenberg, Strassburg (Johann Sturm akadémiaja), majd Heidelberg voltak a leginkább népszerűek, és azok a helyek ahol a régió ifjúsága személyesen is találkozott. Lehetetlen egyetlen előadásban részletesen foglalkozni valamennyi egyetemmel, Krakkó és Wittenberg közös hatásáról az eddigiekben is tettem említést. Kiemelem azonban azt, hogy a helyi iskolák szervezésében, a pedagógiai módszerek modernizálásában az egyik legjelentősebb közös hatást Johann Sturm (1507–1589) akadémiaja (1538–1620) jelentette. Sturm Akadémiájának a hatása – túl azon, hogy találkozási helyet biztosított már a közép-európai népek ifjainak

42 *Florian Holik*: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, 2. (1923) (Berlin-Leipzig) 383–399.; *András Vizkelety*: Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipsper Pfarreibibliotheken. In: Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich. Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter. Hrsg. von Nathalie Kruppa. Göttingen, 2008, Vandenhoeck und Ruprecht. 327–338.

43 *Geoffrey D. Hobson*: „Et amicorum”, *The Library* 5. series, 4. (1949) 2. sz. 87–99.; *Donatella Nebbiai Della Guardia*: Letture e circoli eruditi tra quattro e cinquecento: a proposito dell’*Ex libris „et amicorum”*, in *I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell’età moderna. Atti del Convegno internazionale di studio dell’associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Arezzo, 8–11 ottobre 2003*, a cura di Caterina Tristano, Marta Calleri, Leonardo Magnionami, Spoleto, 2006, 375–395.; *Angela Nuovo*: „Et amicorum”: Construzione e circolazione del sapere nelle biblioteche privata del cinquecento, in *Libri, biblioteche e cultura degli ordini regolari nell’Italia moderna attraverso la documentazione della Congregazione dell’Indice. Atti del Convegno Internazionale, Macerata, 30 maggio – 1 giugno 2006*, a cura di Rosa Maria Borraccini, Roberto Rusconi, Città del Vaticano, 2006, Bibliotheca Apostolica Vaticana, 105–127. (Studi e testi, 434.); *István Monok*: L’uso pubblico dei libri nell’Ungheria del Cinque e Seicento. *La Bibliofilia*, 114. (2012) 2. sz. 215–229.

is – alapvetően abban állt, hogy a pontos filológiai tudásra, következetesen alkalmazott módszerre alapozva, a hitről sokoldalú érvekkel vitatkozva őrizze meg az ifjakat a mély vallásosság keretében. Ahogy az iskola jelmondata is hirdeti: „*Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum*”, vagyis a tudás és az ékes-szólás elsajátításának végső célja a kegyes, és tudatos vallásosság elmélyítése.⁴⁴

A katolikus diákok a teljes közép-európai régióból követték a középkori peregrinációs irányokat, és első sorban Itália egyetemait látogatták. Philipp Melanchthon Wittenbergje, majd Johann Sturm Strassburgja ugyanakkor nem csupán a protestáns eszmék felé hajlókat vonzotta, hiszen ezeknek a humanista, filológiai és retorikai szemlélete legalább olyan erős, és meghatározó hatású volt, mint éppen a keresztény filozófiai (Erasmus Roterodamus), vagy teológiai. Sőt ez utóbbi volt igazán a semleges, vagyis a vallási nonkomformizmus, a szabadgondolkodás felé hajlók szívesen látogatták ezeket az iskolákat. Wittenberg és Strassburg is akkor veszített Heidelberggel szemben a népszerűségéből, amikor a lutheránus ortodox fordulat ezekben lezajlott.⁴⁵ A Sturm-féle Akadémia még ekkor is meg tudta őrizni erős retorikai, és arisztotelianus logikai jellegét. Ez utóbbira kiváló példa a „Triad johannique”⁴⁶ jelentős hatása egyrészt a lutheranizmust majd a 17. század második felében megújító pietista gondolkodásra,⁴⁷ másrészt a teljes közép-európai régió iskolai logika és retorika tanítására. Ne feledjük, a kevés számú 17. századi rigai kiadványok közt hat Johann Arndt (1555–1621) mű jelent meg⁴⁸ akkor, amikor a hallei pietizmus nem csupán a lutheránus hívek közt népszerűvé vált.⁴⁹ Az

44 Vö.: *Fata Márta*: Melanchthon oder Sturm? Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten in Ungarn und Siebenbürgen im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts. *Hungarian Studies*, 26. (2012) 2. sz. 205–231.

45 A számtalan forrásközlés, tanulmány és könyv idézése helyett utalok egy, a kora újkori iskolai célú utazások történetét elméleti szinten összefoglaló tanulmányra: *Matthias Asche*: Peregrinatio academica in Europa im Konfessionellen Zeitalter, Bestandaufnahme eines unübersichtlichen Forschungsfeldes und Versuch einer Interpretation unter migrationsgeschichtlichen Aspekten, in *Jahrbuch für Europäische Geschichte*, 6. (2005) 3–34.

46 Johann Conrad Dannhauer (1603–1666), Johann Schmidt (1594–1658) és Johann Georg Dorsche (1597–1658)

47 *Dannhauer* Idea boni disputationis, Strasbourg, 1629–1674, 1–5. kiadás, az arisztotelianus retorika kézikönyve; hermeneutikai alpmű, *Matthias Flacius Illyricus* Clavis Scripturae Sacrae (1567) alpművének kiváltója a protestáns polémiákra készülők számára. (Alapvetően más volt ez a vitakultúra, mint a reformáció kezdetén, amikor például a kép a vallási vitákban kifejezetten programmatikus szerepet játszott, és nagy számban alkalmazták. Vö.: *Frank Muller*: L'évolution de l'image de propagande à Strasbourg dans les premiers temps de la Réforme. *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 140. (1994) 5–31.); A három ortodox – Dannhauer, Schmidt és Dorsche – Philipp Jacob Spener (1635–1705) mesterének is mondható, főleg Schmidt, aki Lewis Bayley (?–1631) és Johann Arndt (1555–1621) műveinek nagy propagátora volt. Vö.: *Johannes Wallmann*: La spécificité de l'orthodoxie luthérienne à Strasbourg. *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 136. (1990) 9–27.; *Manfred Rudersdorf–Anton Schindling*: Luthéranisme et université à l'époque confessionnelle: une comparaison entre Strasbourg, Tübingen et Marbourg. *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 135. (1989) 64–76.

48 *Latvijas civtvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830*. – *Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands*. Izstrādājis Silvija Šiška. Rīga, 2013, *Latvijas Nacionālā bibliotēka*. Nr. 444–447, 479, 480.

49 *Johannes Wallmann*: Arndtrezeption im Baltikum. Johann Fischer und die Rigaer Ausgabe des Wahren Christentums von 1678/79. In: Johannes Walmann: *Gesammelte Aufsätze*. Bd. 3. Tübingen, 2010, Mohr Siebeck. 258–276.; Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. Hrsg. von Johannes Wallmann, Udo Sträter. Tübingen, 1998, Max Niemeyer Verlag (Halleische Fporschungen, Bd. 1.) – ebben pp. 145–156.: *Janis Kreslins*: Der Einfluss des hallischen Pietismus auf Lettland. A többi főleg 18. század közepe (Pommern, Litvánia)

sem véletlen, hogy a magyarországi oktatás kapcsán ugyanúgy az erasmista módszerről, és sturmi megalapozottságról beszél a szakirodalom, mint a rigai városi iskoláról.⁵⁰ Az erős humanista alapműveltség és az ebből fakadó vallási mentalitás hatása a szellemi és lelki vergődésben tudatos választásokra készülő generációk tagjaiban jól példázható a Sturm-féle akadémia megalakulása (1538)⁵¹ körül aktív személyek életútján is (Martin Bucer (1491–1551), Pietro Martyr Vermigli (1499–1562)), de még inkább az olyan egyéniségeken, mint Francesco Lismanino (1504–1566). A korfui görög származású fiú, gyermekként került Krakóba, Itáliában ferences lett, a királyné, Bona Sforza gyónatója lett, Vermigli, Sturm és Girolamo Zanchi (1516–1590) hatására Strassburgban lett a helvét hitvallás követője (1556). A sturmi iskola, ahol maga Jean Calvin (1509–1564) is tanított (1538–1541),⁵² és amelynek „utolsó református teológusa”⁵³ az említett Zanchi volt, alapvetően azonban a közép-európai régióban az alapító Johann Sturm pedagógiai elveivel,⁵⁴ Melchior Junius (1545–1604) rétorikai (Cicero) és politikai gondolkodás történeti (Arisztotelész politikája, görög államelméletek) munkásságával és Matthias Bernegger (1582–1640) latin filológiai (főleg Tacitus) tanításával hatott.

Az Akadémia alapítását (1538) követően a Strassburgba látogató közép-európaiak többsége az új protestáns eszmék egymás közti vitáinak megismerésért, a viták humanista érvrendszerének megismeréséért került kapcsolatba az alapítóval, vagy az itt tanítókkal. A magyar Belényesi Gergely (?–?), aki kálvinista prédikátor lett, Genfben is meglátogatta Kálvint (1544), előtte hallgatta előadásait Strassburgban. A lengyel Cikowski testvérek (Stanislas és Andrzej) és kísérőjük Krzyztof Trecy Krakóban alapítottak református iskolát. 1563–1564-ben voltak Sturm hallgatói.⁵⁵ Trecy hevesen vitázott azokkal az antitrinitárius elvekkel, amelyek képviselői, pontosan a racionális gondolkodás szabadságának a jegyében nagyobb számban látogattak Strassburgba, igaz valamivel később.⁵⁶

50 *Martin Klöcker*: Geistliche und humanistische Literatur in deutscher und lateinischer Sprache im Zeichen von Reformation und Konfessionalisierung. In: Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 3. Hrsg. von Werner Buchholz, Anton Schindling. Münster, Aschendorff Verlag, 2011 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, Bde. 71.) 127–183. (itt: 151–153.); Vö.: *Gábor Kecskeméti*: Erasmian Method, Sturmiian Source, Amesian Intention: Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm. In Republic of letters, humanism, humanities, Selected papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999, ed. by Marcell Sebök, Budapest, Collegium Budapest, 2005, (Workshop series, 15), 93–105.

51 Alapvető bibliográfiai útmutatással, összefoglaló tanulmányokkal lásd: *Jean Sturm*: Quand l’humanisme fait école, catalogue réalisé sous la dir. de Matthieu Arnold, Julien Collonges, Strasbourg, BNU, 2007.

52 Vö.: Quand Strasbourg accueillait Calvin, 1538–1541, Catalogue réalisé sous la dir. de Matthieu Arnold, Strasbourg, BNU, Faculté de Théologie protestante, PU de Strasbourg, 2009.

53 *Christopher J. Burchill*: Le dernier théologien réformé: Girolamo Zanchi. Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français, 135. (1989) 53–63.

54 Vö.: *Anton Schindling*: Humanistische Hochschule und Freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg, 1538–1621. Wiesbaden, Steiner Verl. 1977; *Lewis W. Spitz–Barbara Sher Tinsley*: Johann Sturm on Education, The Reformation and Humanist Learning, St. Louis, Concordia, 1995.

55 *Stanislaw Kot*: La rayonnement de Strasbourg en Pologne. Revue des études slaves, 27. (1951) 184–200.

56 *André Séguemy*: Les Antitrinitaires polonais en relation avec Strasbourg aux XVI^e et XVII^e siècles, in Les contacts religieux franco-polonais du Moyen-Âge à nos jours, Relations, influences, images d’un pays vu par l’autre, Actes du Colloque de Lille, 5-7 octobre 1981, éd. par Y.-M. Hilaire, Paris, Éd. du Dialogue, 1984, 136-141.; *Pietrzyck, Dzdzislaw*: Les antitrinitaires du Royaume de Pologne et du Grand Duché de Lithuanie à Strasbourg dans les années 1538–1621. Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français, 139. (1993) 236–254.

Ahogy több más nemzetbeli antitrinitárius is.⁵⁷ A strassburgi szellemi *milieu* kedvezett az ilyen találkozásoknak, vitáknak.

A nagyobb közép-európai kolónia az 1590-es években, illetve a 17. század első harmadában élt Strassburgban. A cseh Zdeněk de Valdstein, az arisztokrata Žerotin-család három tagja (Karl, Přemyslav, Jetřich), Pertold de Lipé, Georg de Náchod és mások 1598 és 1606 közt tanultak itt.⁵⁸ A lengyel antitrinitárius családok ifjai, akik 1603-ban a rakóvi gimnáziumot alapították, Melchior Junius tanítványai is voltak.⁵⁹ Ugyancsak tőle tanultak rétorikát a magyar nemes ifjak, Révay Péter, Balassi Zsigmond, Eperjessy János Menyhért és Ungnád András,⁶⁰ ahogy a rigai Johannes Plinius is, aki éppen a Révay Péter vezette vitatkozáson fejtette ki nézeteit lélek változásairól és a bűnökről, továbbá a játék jelentőségéről a felnőtté válásban.⁶¹ A sturmi és juniusi örökség a 17. század folyamán is megmaradt, kiegészülve persze ennek a pedagógiának a képi oldalával. Az a pedagógiatörténeti váltás, ahogy a tisztán arisztoteliánus (formális, deduktív) logika kiegészült (fontos: nem felváltásra került) a Petrus Ramus (1515–1572) dialektikus logikái tanításával és Bartholomaeus Keckermann (1572–1608) rétorikájával, majd mindezekből következően Jan Amos Komenský (1592–1670), akinek alapkönyveit, az *Orbis sensualium pictus*-t, és a *Janua linguarum vestibulum*-ot, csaknem valamennyi közép-európai nyelvre lefordították, de mindenütt használták. Rigában az előbbi 1682-ben, utóbbi 1684 után jelent meg.⁶² Comenius hatása azonban ennél jóval jelentősebb, és még a 17. század második felében is Sturm, Junius és az ő elvei együtt hatottak. Jó példa erre a tallini gimnáziumi rektor Adam Heroldt (1659–1711) tevékenysége, az iskolai könyveket illető kiadási politikája.⁶³

Tanulmányom utolsó könyvtörténeti példája a közép-európai népek műveltségének hasonlóságára Georg Ciegler⁶⁴ (1551–1633) alapművének hatástörténete. Ziegler igazi „balti” személyiség. Tallinban született, legjelentősebb műveit Rigában alkotta, majd élete utolsó két évtizedét Königsbergben élte le, itt is halt meg. Azért is emelem őt ki a balti későhumanizmus történetéből, mert az európai sztoikus hagyomány egyik, Justus Lipsius mellett, legjelentősebb alakja. Ez a hagyomány pedig hatásában a már többször

57 Christopher J. Burchill: Aristotle and the Trinity, The Case of Johann Hasler in Strasbourg 1574-1575. Archiv für Reformationsgeschichte, 79. (1988) 282–310.

58 František Hrudý: Étudiants tchèques aus écoles protestantes de l'Europe occidentale à la fin du 16e et au début du 17e siècle, Documents, préparés pour l'édition par Libuse Urbánková-Hrubá, préface par Bedřich Šindelář, Brno, Universita J. E. Purkyně, 1970. 12., 109–115., 124–128., 238–242.

59 Lásd az 56. jegyzetet.

60 Eckhardt Sándor: Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszurgban, Budapest, MTA, 1944; Gömöri György: A strassburgi akadémián tanuló XVI. századi magyarok album-bejegyzései, in Lymbus, 3(2005), 49–52.; Szabó András: Magyarországi diákok a 16. századi strassbourgi főiskolán. In: Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára. Szerk.: Jankovics József, Jankovits László, Szilágyi Emőke Rita, Zászkaliczky Márton. Budapest, 2015, reciti. 105–114.

61 Johannes Plinius: De animadversione et poenis ... oratio VI. M. Iohannis Plinii Rigensis Livonis (pp. 326–329.) – pp. 384–397.: De lvdís et recreationibvs adolescentvm ... explicatvs a M. Ioan. Plinio Rigensi Livone. In: Aliqvot orationes in Argent(inae) acad(emia) exercitii gratia, scriptae et recitatae ab Illvstr(ibus) generos(isque) Nobilibus et aliis et ad tractandum propositae a Melchiore Ivnio ... Argentinae, Lazar Zetzner, 1590.

62 Latvijās cīvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. – Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands. Izstrādājusi Silvija Šiško. Rīga, 2013, Latvijas Nacionālā bibliotēka. Nr. 587, 663.

63 Martin Klöcker: i. m. (lásd az 50. jegyzetet) 149–153.

64 Névformái: Ziegler, Ziegelmester, Tegelman, Pseudo-Gosvinus Betuleius, Pseudo-Josquinus Betulejus

említett ciceroniánus és arisztotelianus hatás mellett (a strassburgi és a padovai egyetemek hatása) a legfontosabb a terület mentalitásának kialakításában. Cieglernek, a rigai lelkésznek 1598-ban és 1599-ben két műve is megjelent Rigában, a *De incertidune rerum humanarum discursus*, és a *Welt Spiegel Menniglichen zu diesen letzten Zeiten*, Nicolaus Mollinus műhelyében (előbbi kétszer).⁶⁵ Az előbbi igazi sikertörténeté vált. Megjelent németül (Stettin, 1606; Hanau, 1609; Frankfurt am Main, 1615, 1616; Lőcse, 1618; Lüneburg, 1633; ugyanitt, 1664), latinul (Giessen, 1613), svédül (Stockholm, 1620), magyarul (Lőcse, 1630; Kolozsvár, 1701, 1777), és flamandul (Amsterdam, 1663). Számunkra most a legérdekesebb az, hogy a német kiadás után magyarul jelent meg a legtöbbször. Még Ciegler életében, ahogy említettem Lőcsén németül,⁶⁶ majd Szenci Molnár Albert (1574–1634) fordításában 1630-ban.⁶⁷ A 17. század első felének története a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben indokolja a könyv megjelenését: a folytonos háborúkban élő lakosság igényelte az erkölcsi iránymutatást, annak a megmagyarázását, hogy van-e értelme az ember életében a keresztény erkölcs alapelveit követni. Az idős Szenci Molnár Albert, aki egész aktív éltevel a cselekvés példája lehetett – többször kiadta a Bibliát magyarul, számos művet fordított magyarra, köztük Jean Calvin *Institutio religionis christianae* című alapművét is –, idős korában rezignáltan tekintett vissza életre, munkája értelmére. Ciegler művével minden bizonnyal Marburgban találkozott először, ahol 1607 és 1611 között tartózkodott. 1624-ben tért haza Magyarországra, majd Erdélybe, miután Heidelberg kifosztásakor (1622) a császári katonák őt megverték, javait elkobozták. Hazatérte után szegényen élt, több forrás szerint nyomorgott. Ez az állapota is inspirálhatta, hogy elfogadta a lőcsei nyomdász, Lorenz Brewer megbízását Ciegler művének lefordítására. Talán önmaga, és kortársai vigasztalására. Sokkal fontosabb azonban, hogy a hasonló sorsú hírneves nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) 1701-ben újra kiadta,⁶⁸ majd 1777-ben ismét megjelent.⁶⁹ Szellemi hatása e műnek jelentős volt a magyar nemzeti ébredés korszakában, a 19. század elején. A nemzeti Himnusz szövegének írója, Kölcsey Ferenc (1790–1838) *Vanitatum vanitas* című költeményében a Ciegleréhez hasonló következtetésre jut az erények gyakorlásának értelmét tekintve. A fatalista magyar mentalitás, amely napjainkig is kísért a társadalmi és a politikai életben, nem kevéssé ennek az értékvilágnak köszönhető.

Összefoglaló gondolataink elején térjünk vissza a bevezetőben idézett tanulmánykötetre, amelyek „*Ostmitteleuropa*” emlékezet-helyeit veszik számba. Vallási központok, az egyes népcsoportok által nemzeti emlékhelynek tartott kultikus helyszínek (amelyeket akár több nép is a sajátjának tud), enigmatikus személyek, és végül a sajátnak tartott eszmék, amelyeket ismét többen tartanak sajátjának. Ebben a kötetben Közép-Európa népeinek közös emlékezete rajzolódik ki, és azok a pontok, amelyek a nemzeti és az egyes ember emlékezetébe ágyazottan kódolják a konfliktusokat is, napjainkban is – éppen

65 Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. – Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands. Izstrādājusi Silviņa Šiško. Rīga, 2013, Latvijas Nacionālā bibliotēka. Nr. 24, 27, 28.

66 RMNy 1164 (Lőcse, 1618)

67 RMNy 1483 (Lőcse, 1630)

68 RMK I. 1628.

69 *Discursus de summo bono, a leg-főbb jóról, melyre e világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik.* A bibliai és világi sokféle históriáért és példákért olvasásra kedves és hasznos, mellyet diákból magyarrá fordított Szentzi Molnár Albert. És most a közönséges haszonra világra botsáttatott harmadszor. Kolozsváratt, 1777. Nyomt. a ref. coll. betűivel.

ezért lenne fontos, hogy a politikai döntéshozók is elolvassák ezeket a tanulmányokat (ha meg nem tudnak olvasni, valaki olvassa fel nekik). De a berlini *Akademie Verlag* ebben a kötetben egy olyan „*Ostmitteleuropa*” földrajzi egységre mutat rá, amely művelődéstörténetileg kevésbé összetartozó terület, mint amelyről most a tanulmányomban szó van. A könyvtörténeti hasonlóságok közül néhány fontosnak gondoltra mutattam rá. Olyanokra, amelyek igazolják azt, hogy a nyugati kereszténység nyugati országaiban, a 9. századtól folyamatosan, Írországtól a Litván Fejedelemségig, Svédországtól a Magyar Királysággal „*regnum associatum*”-ként, vagyis társult királyságként élő Horvát Királyságig a kialakított egyházi, oktatási és kulturális intézményi rendszer képes volt folyamatosan egységesíteni a szellemi mozgalmakat. Ezeknek a szövete persze a nyugati kereszténység, mint kultusz, és a latin, mint egységes nyelv volt. Akkor is, ha a korai újkorban ez a szövet felbomlott: a nyugati kereszténység egysége csak alap tanításaiban maradt meg, ugyanakkor igazodott azoknak a vallásos közösségeknek az igényeihez, amelyek ezt hiték (protestáns reform, majd a katolikus vallási megújulás Trident után). És a nyelvvel ugyanez történt, a nemzeti nyelvek szerepe a vallási életben csakúgy, mint a tudás megszerzésében, illetve az alkotási folyamatokban folyamatosan nyert teret. A latin nyelvű tartalmak, illetve a déli, és a nyugati nagyobb kultúrák eredményeinek közvetítője a régióban (amit sokszor „Köztes Európának” nevezünk) a német kultúra volt. Még a 18. századi felvilágosult eszmék is német szűrőn jutottak el elsődlegesen erre a területre. Tanulmányunkban most a humanizmus, a protestáns reformáció, és a késő-humanizmus korának eszmei áramlatainak könyvtörténeti vetületével foglalkoztunk. Az egyes, a jelzett régióban élő népek országaiban más és más volt a könyvkiadás nagyságrendje. A Cseh-, vagy a Lengyel Királyságokhoz képes a Magyar Királyságban és Erdélyben nagyon kevés könyv jelent meg, és ismét egy másik lehetőség jutott az ezektől északabbra élő népeknek. Valamennyi itteni kultúra alapvetően befogadó jellegű volt, és maradt is. Ezért is, a könyvtörténeti, a befogadástörténeti (receptió) jelenségek között számos hasonlóság, párhuzamosság mutatható ki. Sokkal inkább a horvát-szlovén-magyar-szlovák-cseh-lengyel-litván-lett-ész-t- finn földrajzi vonal mentén, mintha a keletibb bolgár-havaselvi román-moldvai román-ukrán-ruszin-orosz vonalat tekintjük. A két „vonal” közt természetesen történelmileg és mentálisan is számos átjáró létezett és létezik ma is. Az idézett, vallási emlékezethelyekről (*Religiöse Erinnerungsorte*) szóló könyv – amelyből kimaradtak a balti államok – keretei inkább a nyugati kutatóműhelyek szemüvegén át rajzolják meg „*Ostmitteleuropá*”-t. Nem mellesleg a napi sajtóban – a gazdasági érdekeket kifejező és képviselő politikai csoportosulásoknak köszönhetően (amelyek közvetlenül irányítják a „szabad” sajtót – egyre inkább találkozunk ennek a történetileg meg nem indokolható képnek a megerősítésével. A művelődés-, és így a könyv történetének a tanulása is azonban egy másik területi, népcsoport, és vallási összetartozás jelöl. Magam számára ez Közép-Európa (*Mitteleuropa*), de mivel ezt a területi megjelölést általában más földrajzi kiterjedésre értik, én is szívesen használom a Köztes-Európa (*Zwischeneuropa*) kifejezést.